

ORCID 0000-0001-7591-1683

УДК 373.3.015.31'78](477.51)'18

Світлана Матвієнко

МУЗИЧНЕ НАВЧАННЯ В ЗАКЛАДАХ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (60–90 роки ХІХ століття)

На сучасному етапі реформування національної освіти важливим визначається не тільки запровадження новітніх форм, методів і технологій навчання та виховання дітей і молодого покоління, але й творче переосмислення тих педагогічних надбань, які були набуті впродовж століть. У ХІХ ст. українська освіта, попри її підпорядкування російському державництву, визначала значні здобутки саме на рівні регіонів, де під впливом історичних і культурних чинників було накопичено своєрідний педагогічний досвід. Щодо цього, слід наголосити на унікальності музично-виховного досвіду Чернігівщини – центру великого поліетнічного регіону на Півночі України. В історично ранні періоди Чернігівщина опанувала європейські форми освіти та музичного виховання, а також європейську практику навчання музики. У II половині ХІХ ст., коли тогочасна освітня система зазнала суттєвих реформ, діяльність закладів початкової освіти Чернігівщини була особливо ефективною щодо налагодження роботи з навчання учнів співу.

Організація процесу музичного виховання в закладах початкової освіти на Чернігівщині може бути прикладом для відродження й розвитку національної системи освіти. Тут слід згадати думку О. Сухомлинської про те, що сучасна українська історико-педагогічна думка в регіональному вимірі ще не набула якісної визначеності й потребує подальшого змістового наповнення [6].

Необхідністю вивчення особливостей розвитку музичного виховання в навчальних закладах Чернігівської губернії, а також багатого досвіду, нагромадженого музикантами-педагогами краю в дожовтневий період щодо їх впровадження в сучасну музично-освітню практику, визначається актуальність статті.

У наукових працях Л. Артемової, Л. Березівської, Л. Вовк, М. Євтуха, І. Іваньо, М. Левківського, Н. Калениченко, О. Любара, О. Михайличенка, О. Олексюк, С. Мельничука, Н. Побірченко, С. Сірополка, М. Ярмаченка та інших вчених висвітлені окремі напрями діяльності навчальних закладів Чернігівщини у контексті становлення і розвитку освіти та педагогічної думки в Україні,

проте регіональні складові освіти лишилися поза увагою вчених.

У дисертаційних роботах Т. Грищенко, І. Добросок, О. Донченко, О. Кравчук, М. Маріо, Н. Олійник, А. Омельченко, О. Овчарук, І. Петренко, М. Підгорбунського, О. Травкіної, Т. Тюльпи, Т. Сухенко, С. Чуйко та ін. окремий фактичний матеріал стосовно організації музично-виховної роботи з учнями в різних закладах освіти краю подано в контексті вивчення історії музичної освіти на Чернігівщині. Стан музичного виховання в церковнопарафіяльних школах губернії у досліджуваній нами період частково розглядався у дисертаційній роботі І. Петренко, проте чинники впливу на розвиток даного процесу не визначалися.

Мета дослідження: проаналізувати особливості розвитку музичного виховання учнів у закладах початкової освітньої ланки Чернігівщини у 1860–1890 роках ХІХ ст., виявити напрямки щодо використання позитивного педагогічного досвіду в сучасних умовах.

Після скасування кріпацтва, у 60–70-х роках ХІХ ст. на теренах Російської імперії визначився суспільний підйом, який мав значний вплив на розвиток народної освіти. Основну увагу урядом було приділено у даній галузі реформуванню початкової школи, в результаті чого значною мірою збільшилася кількість закладів нижчої освіти, перш за все – народних училищ та церковнопарафіяльних шкіл.

Чернігівська губернія у вищезазначений період була однією з найбільших територіальних одиниць Лівобережної України. У період 1860–1880 років на теренах губернії було утворено потужну мережу найбільш демократичного типу навчальних закладів – однокласних училищ та церковнопарафіяльних шкіл. Якщо у 1840 р. в Чернігівській губернії діяло всього 36 закладів нижчої освітньої ланки – 17 повітових училищ та 19 приходських шкіл, з загальною кількістю учнів 2459 осіб [7, с. 93], то вже у 1862 р. на території краю було створено 842 початкові школи. Це була найбільша кількість закладів даного типу на території Лівобережної України [3, с. 68].

Проте, у сільській місцевості Чернігівщини

розміщення початкових шкіл (одно- та двокласних) було достатньо нерівномірним. Так, в Конотопі їх було 8, в Острі – 6, Новгород-Сіверському – 4, у Сосниці – 3, Новозибкові та Чернігові – по 2, у Суражі, Стародубі, Козельці – жодної, у решті повітів губернії – по одній [6, с. 9].

Відповідно до «Положення про початкові народні училища» (1864 р.), та «Уставу гімназій та прогімназій» (1864 р.) у Чернігівській губернії у 1864–1890 роки було відкрито майже усі основні типи початкової школи – державної, відомчої, церковної, земської, громадської, приватної, а також заклади середньої та вищої освіти.

Згідно із «Положенням» 1864 р. усі типи початкових шкіл стали називатися народними училищами. Метою діяльності цих закладів було утвердження в народі релігійних і моральних понять, а також надання учням початкових корисних знань. Усі народні училища працювали за єдиними програмами, до переліку навчальних дисциплін в них входили: Закон Божий, читання, письмо, перші чотири арифметичні дії, церковний спів. Викладання велося російською мовою [4, с. 627].

Церковний спів в тогочасній початковій школі посідав вагоме місце як інтегрована навчальна дисципліна, яка мала великий потенціал щодо духовного та особистісного розвитку учнів, формування їхньої емоційної, вольової та інтелектуальної сфери. Прилучення дітей до культури православного богослужіння, розвиток музичних здібностей учнів створювало основу для всебічного розвитку особистості. У процесі навчання церковному співу інтегративно реалізувалися завдання релігійного та морального виховання молодого покоління.

На Чернігівщині значною мірою активізувалася увага прогресивної громадськості до проблем розвитку культури краю. Значним проявом культурного життя губернії стала організація громадсько-культурних, літературних товариств, аматорських театрів та музично-драматичних об'єднань, зокрема – Чернігівської Громади. У губерньському Чернігові було розпочато діяльність гуртка «Громада» (О. Лазаревський, Л. Глібов, О. Маркович, С. Ніс, І. Лагода, та ін.), який діяв з метою допомоги народові краю в освіті, а також вивчення його історії, звичаїв, обрядів [2, с. 91].

З діяльністю Чернігівської Громади пов'язані імена визначних діячів національної культури та освіти Л. Глібова, Б. Грінченка, С. та О. Русових, М. Коцюбинського та інших. Під впливом національно-культурного руху в губернії зріс інтерес учнівської молоді до проведення народознавчих та музично-етнографічних досліджень, що доведено в нами в окремих наукових розвідках [1].

Навчання учнів церковного співу розгля-

далося як важлива практична православного богослужіння та церковно-співацького мистецтва. Попри те, що методика роботи з дітьми була примітивною, вона ґрунтувалася на міцних основах вокально-хорової роботи зі співацькими голосами.

У початкових училищах Міністерства народної освіти у навчальні плани закладів початкової освіти спів не було включено; вчителями використовувалася програма дорадчого характеру. Педагоги мали творчий простір для розучування та розподілу навчального матеріалу, а також щодо вибору репертуару із церковних піснеспівів і народних пісень. Як свідчать архівні матеріали, з народних пісень «для росту голосів» вчителями початкових шкіл Чернігівщини використовувалися не спеціально підібрані вокальні вправи, а лише нескладні російські поспівки: «Лен, мой лен», «Во поле берёза стояла» тощо.

Проведений нами аналіз діяльності в краї нижчих закладів освіти різних відомств дозволяє говорити про те, що у цей період учні шкіл мали достатню співацьку практику. Окрім щонедільних занять церковним співом, вони зобов'язані були відвідувати у святкові дні церковну службу, а також брати посильну участь у богослужіннях. Основу музично-виховної практики закладів початкової освіти Чернігівського краю становив накопичений у попередні століття досвід роботи з дітьми різних вікових груп. Індивідуальний та колективний вид роботи сприяв розвитку в учнів загальномузичних та вокальних здібностей навіть в умовах суворого навчання. Зазначимо, що попри фрагментарний та безсистемний характер, навіть така музична освіта для дітей незаможних верств населення Чернігівщини мала велике значення.

У народних школах губернії, де співи викладалися, заняття традиційно проводилися в III етапи:

- 1) молодше відділення – школярі розучували найпростіші молитви на різних ступенях гами;
- 2) середнє відділення – вивчали окремі уривки з Літургії;
- 3) старше відділення – учні виконували більш складну службу («Всенощное бдение»).

Відповідно вивченого за рік церковно-пісенного матеріалу, об'єм знань випускника однокласного училища, згідно з Розпорядженням Попечителя Київського Навчального округу від 16.10.1886 р., визначався засвоєними напам'ять в співі тропарями дванадцятими святковими та місцевим [14, арк. 3. зв.].

З II половини XIX ст. в освіті Російської імперії відбулись радикальні зміни: почали

виходити педагогічні часописи, складатись нові підручники, створюватись та вводиться нові удосконалені методики навчання. Проблеми музичного виховання учнів початкової ланки, розглядались в цей період багатьма російськими (Д. Зарін, О. Маслов, С. Миропольський, В. Одосвський) та вітчизняними (Т. Шевченко, М. Лисенко) прогресивними діячами, які намагались привернути увагу громадськості, чиновників відомства освіти, професійних педагогів до уроку співу як до важливого навчально-виховного предмета.

Так, в часописі «Народное образование» висвітлювались питання примінення відсталіх методів викладання, відсутність розробок з методики співу, про шкідливість навчання лише «по слуху», з голосу. На противагу усталеній практиці викладання, ними пропагувались ідеї обов'язковості уроків співу та участь в церковному хорі для всіх учнів без виключення.

Віднайдені нами архівні дані свідчать, що в 1840–50-х роках XIX ст. в Чернігівській губернії мала місце практика навчання співу лише встигаючих учнів початкових шкіл та залучення їх до співу в церковному хорі. Наприклад, у Фастовецькому сільському приходському училищі у вересневу третину наставник училища священник В. Синдаревський навчав церковному співу лише двадцять добре встигаючих хлопчиків із загальної кількості 36 дітей (33 хлопчики та 3 дівчинки). Дівчатка в класі займались лише читанням по складах; за невстигання та за погані оцінки співам не навчались [15, арк. 103 зв.].

Відповідно до Постанови уряду «Про церковний спів» (1866 р.) на часі постало питання удосконалення кваліфікації учителів співу, а також забезпечення шкіл навчально-методичною літературою та іншими засобами навчання. Як свідчать джерела, у тих училищах, де співу навчали служителі культу, роками використовувалась традиційна церковна література, практично не оновлювалося коло авторів підручників, що значною мірою знижувало рівень навчання співу у народних училищах губернії.

Хоча заняття з церковного хорового співу після освітніх реформ 1864 та 1871 років велися в позаурочний час, вже до 1890-х років у губернії існувала достатня кількість закладів початкової освіти, де постановка хорового співу була достатньо гарною. Навіть якщо не всі учні мали слух і голос, від занять церковним хоровим співом нікого не відсторонювали. Найкращі учні мали змогу виступати на криласі у церкві. У школах, де була гарно поставлена вокально-хорова організаційна робота, учнівський хор міг виконувати хорові концерти. Серед них – Сосницьке початкове училище, Іченське 2-х класне початкове

училище тощо.

Вчителі практикували запрошувати до участі в хорі не тільки учнів, а й місцевих аматорів-співаків. З їх звітів на ім'я директора народних училищ Чернігівської губернії ми можемо визначити, зокрема, тогочасну методику хорової роботи. Наприклад, в Степанівській земській початковій школі Комарівського волосного правління співи викладав випускник Київської вчительської семінарії Федір Заболотський.

У доповідній записці від 1896 р. він зазначає, що *«помічаючи особливе бажання місцевих мешканців мати гідний церковний хор у новозбудованій церкві, я ... зібрав в училищі хор із учнів школи, а також тих, хто раніше вже співав у церкві. Зібралось до мене душ до 20-ти дівчат дорослих, хлопчиків, які закінчили курс, а також дорослих парубків та чоловіків»*.

Далі в звіті керівник хору зазначає графік репетицій, тривалість занять та репертуар, що пройшли на вечірніх співах – загалом, це твори звичайного Обиходу. В методиці хорової роботи учитель використовував також твори для «роста голосов», в тому числі російські народні пісні, а також народний гімн «Боже, Царя храни» [14, арк. 3.].

Великий вплив на стан навчання церковному співу в навчальних закладах різних волостей губернії з метою активізації навчально-співочої церковної справи мала громадська думка. Вона сприяла піднесенню рівня викладання музики та співів в тих навчальних закладах, на який громада мала безпосередній вплив – церковно-парафіяльних, земських школах. Прикладом такого позитивного втручання є відгук Фастовецького волосного старшини Степана Григоровича Васильченка до Борзенської повітової училищної Ради від 9.08.1885 р. за № 77.

«Отримавши від багатьох жителів ввіреної мені волості ревних Православної Церкви відгуки щодо бажання мати в місцевих приходських церквах гарний стрій крилосного співу ... і так як завідувачі криласами за призначенням своїм не в змозі правити строем співу, ... я звертаюся до Училищної ради поставити в обов'язок учителів як земських, так і Церковної школи викладати церковний спів по нотах і строго. За чим визначати окрему винагороду в кошторисних земських сумах на народну освіту окрім того, що належить за викладання грамоти. Якщо із земством у визначенні цієї винагороди буде відмовлено, то місцева громада візьме це на власний рахунок. Якщо ж хто із вчителів виявиться нездатним до викладання Церковного співу, то їх варто перемістити в школи тих місцевостей, де в цьому не зацікавлені. А у школи довіреної мені Волості направити вчителів, які мають здібності до викладання співу. Про наслідки по даній справі прошу Училищну Раду не залишити мені повідомлення. Сподіваюся, що бажання як

моє, так і громади, здійсниться» [11, арк. 118–118 зв.].

Так, для перетворення в 1899 р. Фастовецької школи грамоти в церковнопарафіяльну школу місцева сільська громада виділила 5 тис. карб. та одну десятину землі. Школа була невелика за розміром, 4-х кімнатна. Згодом її було заплановано перетворити в 2-класне міністерське училище. За рішенням сільського сходу та на його кошти було затверджено дві посади: законоучителя та вчителя. Проте, за вимогою всієї місцевої громади (89 підписів) в училищі на кошти селян та земства було введено церковний спів та гімнастику (з окладом вчителів по 100 карбованців у рік кожному).

Для порівняння наведемо цифри, що відомий в Ніжині учитель співу, музикант-хормейстер та громадський діяч Єлисей Іванович Горбач отримував: в Ніжинському Олександрівському грецькому училищі 72 крб. річних, в міському приходському училищі (в тому числі й за створення училищного хору із 118 учнів – 42 крб. річних [12, арк. 12].

До кінця XIX ст. для закладів початкової освіти губернії хоча і в незначній кількості, проте збільшились як державні, так і земські кошти на придбання музичних інструментів, камертонів, нотного паперу або нотних зошитів. Серед музичних інструментів, які користувались найбільшим попитом учителів, були скрипка та фісгармонія. Наприклад, Козелецьким 2-х класним міським училищем в 1881 році було придбано «концертино як засіб для викладання співу за 30 крб. та «Школу игры на концертино» за 3 рубля» [9, арк. 113].

Конотопським 2-х класним міським училищем в листопаді того ж року було придбано фісгармонію в 5 октав та 8 регістрів за 200 крб. Як пояснення, педагогічна рада даного навчального закладу вказала, що «музыкальний инструмент необходим при первоначальном изучении нот и выяснении отношений между звуками» [10, арк. 2].

Іченським 2-х класним початковим училищем (міністерським) в червні 1881 р. було виписано навчальну літературу з церковного співу (див. Табл. 1).

В Іченському училищі, одному із перших відкритих у губернії закладів нижчої освіти, справа щодо навчання учнів церковного співу, відвідування ними богослужінь та співу в церковному хорі, до кінця 1890-х років була поставлена достатньо гарно. Як свідчать архівні дані, вже на початку XX ст. в цьому училищі було впроваджено такі форми позашкільної роботи, як проведення хором училища сумісно з місцевими поціновувачами співу у святкові дні вокально-інструментальних вечорів на користь поранених воїнів [12, арк. 87].

Таблиця 1

Список навчальної літератури з церковного співу, отриманої Іченським двокласним міністерським початковим училищем у 1881 р. [9, арк. 93]

№	Наименование издания	Экз.	Цена за все
1.	Двунадесятные праздники и Воскресение Христа с объяснениями текстов и молитвами.	1	1,25 руб.
2.	Руководство к хоровому пению по циферной методе Ше-ве с приложением 70-ти русских песен, преимущественно для народных школ Альбрехта.	1	1,50 руб.
3.	Сборник детских песен Никулина	1	1 руб.
4.	«Обедня» Львова (по 5 рублей за штуку).	4	20 руб.
5.	Собрание нотных сочинений Бортнянского 4-х голосных «Херувимская», «Причастие», «Отче наш» и проч.		6 руб.
6.	Камертон, утвержденный Санкт-Петербургской Императорской обсерваториею.	1	1 руб.

У церковному хорі Іченського училища на той час співало 15 учнів та 13 дорослих, які спеціально приходили на заняття. Учні виявили надзвичайне захоплення хоровим співом: «деякі з тих, хто закінчив училище, не поривають з ним зв'язку, ... беруть в ньому книжки й охоче їх читають, вони також співають з учнями в церковному хорі» [13, арк. 4 зв.]. Для хорових занять керівництвом училища було виписано 4-голосні твори Д. Бортнянського [11, арк. 94].

Відзначимо, що процес становлення музичної освіти в системі початкової освіти губернії все ж зазнавав значних труднощів. Хоча в міністерських та земських початкових школах передовими вчителями відбувалися спроби вдосконалити методи навчання, розширити обсяг програмного матеріалу, дані справи часто наштовхувались на нерозуміння та перешкоди офіційних кіл. Наприклад, звіти інспекторів народних училищ Чернігівської губернії часто носили формальний характер, про стан викладання співів або зовсім не було даних, або інспектори «докладали в звіт по декілька протоколів обговорення учителями повітових шкіл важливості викладання предмету «Співи», проте не подавали ніяких даних для аналізу стану викладання» [13, арк. 49 зв.].

З 1871 р. вкотре посилюється увага Міністерства Народної освіти та повітових земських управ до стану викладання предмету «церковний спів». Кращих вчителів земських та міністерських шкіл губернії винагороджували за успіхи у викладанні цього предмету та створення «присеймових хорів». Серед них:

- учитель Марченко (Іченське 2-х кл. початкове училище Борзенського повіту) – 40 крб.
- псаломщик Неговський (Ропщенське

1-кл. сільське училище) – 30 крб.

- місцевий причетник Кучинський (Старогутське 1-кл. сільське училище) – 25 крб. та ін. [8, арк. 3].

В контексті міністерської кампанії щодо матеріального стимулювання вчителів співу, в 1880–1890-х роках було запроваджено звітування вчителів про навчальну та додаткову хорову роботу з учнями. Їх аналіз дозволяє визначити об'єм пройденого основного навчального матеріалу та роботи з організації церковних хорів як основних форм музичного виховання в училищах.

Так, у рапорті учителя Кладьківського училища Ф. Заболотного від 16.07.1885 р. за № 7 зазначено, що *«в минулому 1884 р. по церковному співу було вивчено наступне: з обихідного співу проспівали усю літургію та подячний молебень. Із наспівів Бортнянського вивчили «Слава Єдинородний», «Милість миру №1», «Отче наш», концерт «Боже, пісню нову воспою тобі», «Непрохідні врата». Херувимські: Симонівську, Турчанінова, Михайлівську. «Милість миру» в тріо; «Вищую небес», «Під твою милість». Єктеній «Помилуй» нотних – чотири. Із святкових наспівів – тропарі святкові, «Діва днесь» болгарського наспіву. З пісних – канон Андрія Критського, «Прийдіть, ублажімо Йосипа», «Єгда славної учениці». На Великдень тропарі – «Ангел вопіяше», «Нехай воскресне Бог». Російський гімн «Боже, царя борони». Щоб встигнути у вивченні всього цього, я, окрім призначених уроків, часто влаштовував вечірні співки» [11, арк. 117].*

З репертуару наведеного документу можна визначити, що робота вчителя велась за методикою непрофесійного навчання церковного співу без спеціального відбору дітей. Навчання за даною методикою відбувалось в усталених формах і традиціях – тобто, на початковому етапі проходило ознайомлення учнів з основними молитвами, що розспівуються простими наспівами і вживаються в церковних службах. Та навіть в цій методиці за умови творчого підходу вчителів співу деякі учні з посередніми музичними здібностями виявляли відмінні успіхи у вивченні цього предмету.

У 1864 р. було запроваджено земські органи Чернігівської губернії, завдяки діяльності яких було значно розширено мережу навчальних закладів для народу, зазнав позитивних змін стан забезпечення учителями співу у земських школах. З перших років свого існування земство почало допомагати сільським громадам, закупаючи підручники і письмове приладдя для шкіл, а також додаючи певну доплату до заробітної платні вчителям. До кінця XIX ст. ці органи місцевого самоврядування значно покращили фінансування «додаткових» шкільних предметів – співів,

гімнастики, креслення. Земством Чернігівщини проводилась значна робота з пробудження ініціативи населення щодо підтримання в школярах потягу до прекрасного, залучення їх до музики та церковного співу шляхом поширення шкільництва в краї.

Із II половини XIX ст. і надалі у періодичній пресі духовного відомства Чернігівщини – «Черниговских епархиальных ведомостях», «Черниговском общественно-политическом вестнике», епархіальному журналі «Вера и жизнь» – активно обговорювалося питання необхідності залучення більшої кількості учнів до церковного співу, наголошувалося на користі розповсюдження масових хорових форм. Учителями-практиками пропонувалися методики навчання церковному співу у масових формах хорової роботи. У багатьох номерах часопису «Черниговские епархиальные ведомости» вміщувалися дані про те, що гарне виконання піснеспівів дитячими хорами приносило велику насолоду парафіянам.

Значимо, що процес становлення музичного виховання в системі початкової освіти Чернігівської губернії зазнавав значних труднощів. Хоча у міністерських і земських початкових школах передовими вчителями здійснювалися спроби вдосконалити методи навчання, розширити обсяг програмного матеріалу, вони часто нашкоджувалися на нерозуміння та перешкоди офіційних кіл. На підставі аналізу історико-педагогічної літератури, документальних та архівних джерел визначено, що гальмівними факторами етапу, що аналізується, можна вважати не обов'язковість предмета «Співи» та брак навчальних програм із цієї дисципліни.

Незважаючи на суспільно-політичні та, перш за все, економічні складності, які переживала Чернігівщина з II половини XIX ст., постановка церковно-співацької справи в закладах початкової освітньої ланки губернії в цей період зазнала очевидних позитивних змін. Внаслідок посилення уваги держави до освіти народних мас, діяльності земських установ, впливу громадської думки тощо), впродовж 1860–1890 років в Чернігівській губернії активно йшов пошук засобів сприяння налагодженню навчання церковного співу; створенню хорів при церквах за участі учнів і дорослих. Розуміння важливості морально-релігійного виховання молоді засобами церковного хорового співу сприяло тому, що початкові навчальні заклади губернії ставали осередками, із яких починалось комплексне виховання учнів. Серед чинників, які позитивно вплинули на розвиток даного процесу, слід назвати, зокрема, подвижницьку та просвітницьку діяльність учителів співів і осіб, які навчали учнів церков-

ному співу за власної ініціативи. Означений досвід музичного виховання учнів початкових шкіл на Чернігівщині визначає можливість його використання в сучасних умовах через відродження меценатства, дії культурно-освітніх громадських об'єднань, а також посилення роботи шкіл з родинами учнів щодо проведення спільних заходів громадсько-виховного та музично-дозвілєвого спрямування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Матвієнко С. І. Залучення учнівської молоді Чернігівщини до музичної етнографії краю в XIX ст. *Наш Український дім: науково-популярний часопис для вчителів України та діаспори*. 2016, число 2. С. 54–59.
2. Матвієнко С. І. Музична освіта та виховання дітей і молоді на Чернігівщині (XVIII–XIX ст.): дис. ... кандидата пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки». Харків, 2010. 263 с.
3. Петренко І. М. Церковнопарафіальні школи в системі освітньої урядової політики Царської Росії (1884–1917): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2005. 210 с.
4. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Том XXXIX. Отделение первое. 1864. СПб., 1867. 973 с.
5. Сухомлинов М. И. Училища и народное образование в Черниговской губернии. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. СПб: в тип. Иосафата Огрязко, 1864 р. ч. CXXI. С. 1–94.
6. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес в Україні: регіональний вимір. *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 46.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 707 Управління Київським учбовим округом (1840–1894 рр.)

7. Оп. 87. Спр. 615. Ведомости по учащимся Киевского Учебного округа, 1840 г., 132 арк.
8. Оп. 225. Спр. 13. О допущении учителей пения округа к обучению учащихся 2-х классов городских и сельских училищ и выдаче вознаграждения, 1881 г., 248 арк.
9. Оп. 225. Спр. 16. О разрешении приобретения для сельских и народных училищ Черниговской губернии учебных пособий и церковных нот, 1880 г., 115 арк.
10. Оп. 296. Спр. 19. О приобретении руководств и пособий по церковному пению. Дело управления 4 стола Киевского учебного округа, 1887 г., 45 арк.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО у м. Чернігів)

11. Ф. 820, оп. 1. Спр. 1. Документы Борзенского уездного училищного совета. Сборник документов о земских школах волости, 1885 г., 222 арк.

Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧО в м. Ніжині)

12. Ф. 340, оп. 1. Спр. 3025. Нежинская городская управа. Дело о выдаче пособий учителям городских училищ, 1889–1891 гг., 14 арк.
13. Ф. 1229, оп. 1. Спр. 5. Переписка инспектора народных училищ 2-го района г. Нежина Черниговской губернии с Попечителем Киевского учебного округа о состоянии библиотек и содержании училищ, 1887 г., 178 арк.
14. Ф. 1267, оп. 1. Спр. 1. Отчет о работе Степановской земской школы, 1910–1917 гг. 552 арк арк. 3., 1896 р.
15. Ф. 1356, оп. 1. Спр. 9. Дело Борзенского уездного училища. О срочных донесениях, 1850 г. 32 арк.

REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED

1. Matvienko S. I. Zaluchennia uchnivskoi molodi Chernihivshchyny do muzychnoi etnografii kraiu v XIX st. *Nash Ukrainyskyi dim: naukovopopuliarnyi chasopys dlia vchyteliv Ukrainy ta diaspory*. 2016, chyslo 2. S. 54–59.
2. Matvienko S. I. Muzychna osvita ta vykhovannia ditei i molodi na Chernihivshchyni (XVIII–XIX st.): dys. ... kandydata ped. nauk: spets. 13.00.01 «Zahalna pedahohika ta istoriia pedahohiky». Kharkiv, 2010. 263 s.
3. Petrenko I. M. Tserkovnoparafialni shkoly v systemi osvitnoi uriadovoi polityky Tsarskoi Rosii (1884–1917): dys. ... kandydata istor. nauk: 07.00.01. K., 2005. 210 s.
4. Polnoe sobrane zakonov Rossyiskoi ymperyy. Sobrane vtoroe. Tom XXXIX. Otdelenye pervoe. 1864. SPb., 1867. 973 s.
5. Sukhomlynov M. Y. Uchylshcha y narodnoe obrazovanye v Chernyhovskoi hubernyy. *Zhurnal Mynysterstva Narodnoho Prosveshchentya*. SPb v typ. Yosafata Ohryzko, 1864 r. ch. CXXI. S. 1–94.
6. Sukhomlynska O. V. Istoryko-pedahohichni protses v Ukraini: rehionalnyi vymir. *Shliakh osvity*. 2007. № 4. S. 46.

ARKHIVNI DZHERELA
Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi
arkhiv Ukrainy, m. Kyiv

F. 707. Upravlinnia Kyivskym uchbovym okruhom
(1840–1894 rr.)

7. Op. 87. Spr. 615. Vedomosti po uchaschimsya Kievskogo Uchebnogo okruga, 1840 g., 132 ark.
8. Op. 225. Spr. 13. O dopuschenii uchiteley peniya okruga k obucheniyu uchaschihsya 2-h klassnyih gorodskih i selskih uchilisch i vyidache voznagrajdeniya, 1881 g., 248 ark.
9. Op. 225. Spr. 16. O razreshenii priobreteniya dlya selskih i narodnyih uchilisch CHernigovskoy gubernii uchebnyih posobiy i tserkovnyih not, 1880 g., 115 ark.
10. Op. 296. Spr. 19. O priobretenii rukovodstv i posobiy po tserkovnomu peniyu. Delo upravleniya 4 stola Kievskogo uchebnogo okruga, 1887 g., 45 ark.

Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti
(DACHO u m. Chernihiv)

11. F. 820, op. 1. Spr. 1. Dokumenty Borzenskogo uezdnogo uchilischnogo soveta. Sbornik dokumentov o zemskih shkolah volosti, 1885 g., 222 ark.

Viddil Derzhavnoho arkhivu
Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni
(VDACHO v m. Nizhyni)

12. F. 340, op. 1. Spr. 3025. Nejinskaya gorodskaya uprava. Delo o vyidache posobiy uchitelyam gorodskih uchilisch, 1889–1891 gg., 14 ark.
13. F. 1229, op. 1. Spr. 5. Perepiska inspektora narodnyih uchilisch 2-go rayona g. Nejina CHernigovskoy gubernii s Popechitelem Kievskogo uchebnogo okruga o sostoyanii bibliotek i sodержanii uchilisch, 1887 g., 178 ark.
14. F. 1267, op. 1. Spr. 1. Otchet o rabote Stepanovskoy zemskoy shkolyi, 1910–1917 gg. 552 ark. ark. 3., 1896 r.
15. F. 1356, op. 1. Spr. 9. Delo Borzenskogo uezdnogo uchilisha. O srochnyih donesenyah, 1850 g. 32 ark.